

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutunun
Türk xalqlarının fəlsəfi fikir tarixi və
müasir
fəlsəfəsi şöbəsinin müdiri, dos., dr.
Faiq Ələkbərli

III yazı

Böyük Azərbaycan Türk filosof-mütəfəkkiri Əli Bəy Hüseynzadənin Türkçülük fəlsəfəsində əsas məsələ, Turan mədəniyyətinin nüvəsi olan türklərin qədim zamanlarda əsasən təbiətə, təbiət sirlərinə pərəstisdən ibarət bulunan Şamanizm (Qamlığa) və Tanrıçılığa inanmalarını izah etməkdir. Onun fikrincə, “şamanizm” bəzi Qamların ya da “şaman”ların şarlatanlığı sayəsində sonralar bütperəstlik dərəcəsinə düşdüyü zamanlarda belə.[1] ancaq bu bütperəstlik, həmin dövrlərdə bir o qədər qaba olmayıb Misir, yaxud da Yunan qədim məzhəbləri kimi xurafat səviyyəsinə enməmişdir.[2] O, türklərin ilkin inanclarında oda olan sitayişlərini şaman, ya da qamlarla bağlayıb, İranlıların gəlişindən sonra ortaya çıxan zərdüstilərin atəspərəstliyə aid olmamasına diqqət çəkmişdir.[3] O yazırdı ki, Şamanizmdən sonra türklərin əsas dini-fəlsəfi təlimi “Göy Tanrı” olmuşdur. Bəzi “şaman”ların yanlış əməlləri nəticəsində “şamanizm” bütperəstliyə çevrilsə də, ancaq “şaman” bütperəstliyi uzun sürməmiş və Tanrıçılıq dini yaranmışdır: “Fəqət şu təhəddüd iləhə ilə bərabər Türk oğuzlarda vəhdaniyyəti-rəbbaniyyə fikrinə bir meyil bulunduguna sahibüssəma mənasına gələn və ilahüliləhə olması möhtəmil olan “Tanrı”, yəni Gög Tanrı və yaxud sadəcə “Gög” denilən Allaha dəlalət ediyor. Qədim türklərin ruha etiqadları var idi. Orxon abidəsinə görə ruh bir quş şəklində təsəvvür olunuyordu. Movtayı dəfn etmək adəti dəxi talibi-diqqətdir”.[4]

Əli Bəy Hüseynzadənin də yazdığı kimi, bu gün türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin Yaz bayramında təbiət ünsürləri (od, su, torpaq və hava) ilə bağlı keçirdiyi mərasimlərin kökü, mənşəyi də zərdüstiliyə deyil, şamanizmə/qamlığa gedib çıxır.[5] Tanrıçılıqdan sonra isə İslam istisna olmaqla türklərin əksəriyyəti başqa dinlərə ciddi şəkildə meyil və istedad göstərməmiş, göstərənler isə öz etnik mənşələrini belə unutmuşlar. Ancaq müsəlman türklər həm İslam aləminin mühüm bir istinadgahına çevrilmiş, həm də öz tayfa və milliyyətlərini qoruyub-saxlamışlar.[6] O, yazırdı: “Türk qəvaidi o qədər sadə, o qədər gö-zəl və məntiqə müvafiqdir ki, onunla ül-fət edən Türk heç bir vaxt anı tərk eləyib, ərəbin qəvaidini qəbul etməyəcəyi askar idi. İstə bu növ səbəblərdəndir ki, türklər dini-mübini-İslamı öz ruh və mənəviyyatlarından nəban etmiş kimi bir şövqi-əzim ilə dərəğuş edib onun qəvi bir nigəhbani olmuş olduqları halda, əsla ərəbləşmədi-lər və qövmiyyəti-nəcibəyi-əsliliyyələri mühafizə edə bilib, ancaq o yolda tərəqqiyyata məzhər ol-mağa başladılar”.[7] Şübhəsiz, Ə.Hüseynzadənin burada qeyd etdiyi “Türk qaydaları” məhz Türk dünyagörüşü, Türklük təlimidir.

Ümumiyyətlə, Ə.Hüseynzadənin sosial-fəlsəfi ideyaları dörd xəttə yekunlaşmışdır. Hər halda o, Çarlıq Rusiyası Dumasındakı Müsəlman-Türk millət vəkiliyinə üzünü tutaraq onlardan aşağıdakılara əməl etməyi tövsiyyə etmişdir. O, yazırdı: “Biz İnsanız: Binaəneleyh hər şeydən əqdəm bütün Duma ilə bərabər bilafərq məzhəb və qövmiyyət insanlığı, insanlıq hüququnu müdafiə ediniz. Məzlum olan

sinifləri zalım siniflərin təcavüzatından azad etməyə çalışınız, müsəvati-tamamə istəyiniz. Yersiz, yurdsuz əkinçilərimizə, kəndlilərimizə yer-torpaq tələb edin, füqərayi-kasibəmizin şəraititə-təəyyüşünü təşhihə çalışınız. Biz Qafqazlıyız: Qafqaz əhlinin öz ümuri-idarəsinə özü baxa bilmək üçün lazım gələn muxtariyyət tələb ediniz. Biz Müsəlmanız: Ona görə öz əqayidi-diniyyəməizdə hürriyyəti-viddanımıza hər nə lazımsa onu istəyiniz, onu tələb ediniz. Biz Türküz: Dilimizin, lisanımızın tərəqqisinə mane olan hər növ sədlərin, divarların yıxılmasına, rəf olunmasına qeyrət ediniz!..”.[8] Deməli, Ə.Hüseynzadənin fəlsəfəsində İnsanlıq, Qafqazlılıq, Müsəlmanlıq fəlsəfəsi ilə yanaşı, neçə min illərdən bəri var olan bir Türklük fəlsəfəsi də var idi.

çox Türkçülüyn mahiyyətinə toxunmuşdur. Onun fikrincə, islamıyyət cərəyanının tərəfdarları bilməlidirlər ki, qövmiyyət (milliyyət) cərəyanı da ic-timaiyyət arasında nüfuza malikdir: “İslamiyyət faili müxtəlif millətlərdən təşəkkül etdiyi üçün pək təbiidir ki, vahid külli qüvvət, səlahiyyət və mədəniyyət, onu təşkil etməkdə olan əza və əqvamın qüvvət və mətanəti ilə mütənasibdir. İslam millətləri nə qədər güclü və mətin olursa, islamıyyətin heyəti-ümumiyyəsi də eyni nisbətə qüvvət və mətanət kəsb edir. Milliyyətə xidmət etmək filhəqiqə islamıyyətə də xidmət etmək deməkdir”.[10]

Ağaoğlu yazırdı ki, Türk-İslam birliyi məsələsində Sultan Səlimdən sonra Nadir şah Əfşar mühüm rol oynamışdır: “Nadir bu isdə daha irəli getdi; Türküstanı, Buxaranı,

millətinin ilk məskəni Orta Asiyanın yüksək yaylası olub, sonradan dünyanın dörd bir yanına yayılmışdır. [12]

Ağaoğlu Türk mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, demokratiyasının inkişafı ilə yanaşı, bəzi əsərlərində Türk xalqlarının qədim inancları, adət-ənənələri ilə bağlı fikirlərini bölüşmüşdür. Məsələn, Ə.Ağaoğlu bütün türklərin ən qədim dini-fəlsəfi təlimi kimi zərdüstiliyi deyil, şamanizm və tanrıçılığı görmüşdür. “Tanrı dağında” hekayə-məqaləsində Ə.Ağaoğlu qədim türklərin, o cümlə-dən Azərbaycan türklərinin şamançı və tanrıçı inanclarından bəhs etmişdir. Onun fikrinə görə, Şa-manlar Şamı Qaraqumlu Göyçə həm də Tanrı qulu, Tanrı elçisi idi.[13] Ə.Ağaoğlu bu hekayəsində göstərməyə çalışır ki, Şaman insanı Tanrı ilə

Türkçülük təliminin mahiyyəti: siyasi-ideoloji, yoxsa sosial-fəlsəfi cərəyan

Əli Bəy Hüseynzadənin də yazdığı kimi, bu gün türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin Yaz bayramında təbiət ünsürləri (od, su, torpaq və hava) ilə bağlı keçirdiyi mərasimlərin kökü, mənşəyi də zərdüstiliyə deyil, şamanizmə/qamlığa gedib çıxır.[5] Tanrıçılıqdan sonra isə İslam istisna olmaqla türklərin əksəriyyəti başqa dinlərə ciddi şəkildə meyil və istedad göstərməmiş, göstərənlər isə öz etnik mənşələrini belə unutmuşlar. Ancaq müsəlman türklər həm İslam aləminin mühüm bir istinadgahına çevrilmiş, həm də öz tayfa və milliyyətlərini qoruyub-saxlamışlar.[6] O, yazırdı: “Türk qəvaidi o qədər sadə, o qədər gö-zəl və məntiqə müvafiqdir ki, onunla ül-fət edən Türk heç bir vaxt anı tərk eləyib, ərəbin qəvaidini qəbul etməyəcəyi askar idi...”

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Əhməd Bəy Ağaoğlu ilk dövrlərdə İslamlığın tarixini, mədəniyyətini, fəlsəfəsini (“İslam millətçiliyi”) ortaya qoyub daha çox “İslam millətçiliyi”ni, İslamlıq təlimini müdafiə etsə də, ancaq Türklük təlimini də xidmət etmişdir. O, məqalələrinin birində yazırdı ki, Türklük elə bir hiss, duyğudur ki, onu heç kim türkün əlindən zorla ala bilməz: “Türk olub da qəlbi-meylimiz dünyada, hər yerdə Türk var isə onadır. Bu bir hissi-təbiidir. Dünyada heç bir güc, heç bir zor bizim əlimizdən alamaz”.[9]

1910-1918-ci illərdə Ə.Ağaoğlu Türkiyədə olarkən, xüsusilə “Türk Yurd”u dərgisində “Türk aləmi” sisilsilə yazılarında İslamçılıqdan

Xivəni aldı və Os-manlılarla birləşmək istədi; sünni-şia itilaflarını aradan qaldıraraq vahid bir millət və vahid bir ümmət qurmaq sevdasına düşdü. Fəqət bu sevdaya də İstanbulun inadı mane oldu!”.[11]

Bizcə, Ağaoğlunun Türklük fəlsəfəsinə ciddi dönüşü ömrünün son dövründə olmuşdur. Belə ki, vəlcə, İslam şiaçılığının (şielik fəlsəfəsi) tərəfdarı olub İslam millətçisi (İslam fəlsəfəsi), daha sonra Qərb millətçisi (Qərb fəlsəfəsi)

Ağaoğlunun “Sərbəst insanlar ölkəsi” Türk dünyagörüşü əsasında yeni bir Türk dövlətinin (Türkiyənin) ifadəsinin xəyali bir varlığıdır. Hər halda o, əsərin girişində qəhrəmanının (yeni özünün) dilindən təsadüfən qeyd etmirdi ki,

qovusduran bir məbud, Tanrıya aparan yolun bələdcisidir: “Özümü Tanrı dağının təpəsində, Şamanı öndə, özümü arxada yeriyən gördüm. Dağın təpəsi geniş və uzun bir meydandı. Minlərcə insanlar toplanmışdı. Diqqət etdim: şamanlar və şamanlara qoşulmuş mənim kimi Tanrı aşiqləri idi! Hər elin şamanları basda Şamanlar Şamanı olmaq üzrə ayrı bir səf təşkil edirdi. Odur, sarı rəngli tuğun altında Cünqariya şamanları, bax qırmızı rəngli tuğun yanında Qırğız şamanları, o biri tərəfdə göy rəngli Orxon şamanları, daha o biri yanda yaşıl rəngli Qasqar şamanları, onların sol tərəfində Qobi şamanları, sağ tərəfdə pənbə rəngli Altay şamanları! Bu da bizim qara rəngli Qaraqum şamanları”.[14]

Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığında islamçılıq, qərbçilik ideyaları ilə bərabər Türk dünyagörüşü də mühüm yer tutmuşdur. Ağaoğlu Türk mədəniyyətinin inkişafı ilə yanaşı, bəzi əsərlərində Türk xalqlarının fəlsəfi təfəkkürü, Türk dünyagörüşü ilə bağlı fikirlərini bölüşmüşdür. Bizcə, Ağaoğlunun islamçılıq və qərbçilik ideyalarından sonra Türk fəlsəfəsinə, Türk dünyagörüşünə üz tutması təsadüfi olmamışdır. Ağaoğlu fəd və cəmiyyətlə bağlı bəslədiyi ümidlərinin doğrulması yolunda Türk fəlsəfəsinin, Türk dünyagörüşünün əhəmiyyətini də hiss etmişdir. Xüsusilə də, onun Türk fəlsəfəsini əsasən zərdüstlükdən, qismən də islamçılıqdan fərqləndirib daha çox Tanrıçılıq üzərinə kökləməsi bunun bariz örnəyidir.